

FOLKLOR MARSIYALARIDA YAKKAXON IJRO VA UNING IJTIMOIIY- PSIXOLOGIK VAZIFASI

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17262737>

Dilorom Muhammedova

O'zbekiston Davlat San'at va Madaniyat Instituti

Folklor va etnografiya kafedrası

Dotsent

Annotatsiya

Maqolada o'zbek folklor marsiyalarida yakkaxon ijroning badiiy va ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilinadi. Yakkaxonlikka xos cho'zma intonatsiyalar, ohangiy takrorlar va dramatik pauzalar ijrochi shaxsiy iztirobini jamoaviy xotira bilan uyg'unlashtiruvchi vosita sifatida qaraladi. Marsiyalarning lingvopoetik qatlamida qayg'u, yo'qotish, tasalli va birdamlik motivlari yetakchi o'rin tutib, ular musiqiy intonatsiyalar bilan uyg'unlashganda tinglovchilar uchun kuchli emotsional ta'sir kuchini hosil qiladi. Yakkaxon marsiya ijrosi nafaqat estetik qadriyat, balki jamiyatda birdamlikni mustahkamlovchi va yo'qotish fojeasini yengillashtiruvchi ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ham e'tirof etiladi.

Kalit so'zlar

Folklor, marsiya, yakkaxon ijro, xalq musiqasi, lingvopoetika, emotsional ta'sir, birdamlik, ijtimoiy-psixologik vazifa.

KIRISH

Hozirgi davrda mamlakatimizda madaniyat va san'at sohalarini rivojlantirish, xalq og'zaki ijodiy merosini chuqur o'rganish va uni yoshlar ongiga singdirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi PQ-112-sonli qarorida madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish, xalq ijodiy merosini saqlash va targ'ib qilish bo'yicha muhim vazifalar belgilab berilgan²⁵. Ushbu normativ-huquqiy hujjatlarda milliy musiqiy an'analarni zamonaviy ilmiy tadqiq etish, yoshlarni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash va ijodiy muhitni mustahkamlashga alohida urg'u qaratilgan.

Milliy merosni asrab-avaylash masalasi davlat darajasida qabul qilingan qarorlar va dasturlar orqali tizimli yo'lga qo'yilmoqda. Jumladan, 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasi²⁶da yoshlarni ma'naviy barkamol

²⁵ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori, PQ-112-son, 2022-yil 2-fevral.

qilib tarbiyalash, milliy qadriyatlarni targʻib etish hamda ijodiy muhitni kengaytirish vazifalari alohida belgilangan. Bunday hujjatlar milliy musiqiy folklor, xususan marsiyalarni chuqur oʻrganish va ularni zamonaviy taʼlim jarayoniga tatbiq etish zarurligini koʻrsatadi. Zero, xalq ogʻzaki ijodiy merosida jamlangan badiiy tajriba yosh avlodning estetik didini shakllantirishda, ruhiy olamini boyitishda hamda ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashda muhim oʻrin tutadi.

Oʻzbek marosim qoʻshiqlari ichida marsiyalar oʻzining mazmuniy qatlamlari bilan ajralib turadi. Ularning matnida qaygʻu, yoʻqotish va tasalli gʻoyalari ustun boʻlsa-da, ijro jarayonida bu hissiyotlar jamoaviy ruhni kuchaytiruvchi omilga aylanadi. Shu nuqtai nazardan, marsiyalar shunchaki musiqiy hodisa emas, balki xalqning ruhiy-maʼnaviy hayotini tartibga soluvchi ijtimoiy mexanizm sifatida qaraladi. Oʻzbek xalq musiqiy merosida marsiyalar alohida qatlamni tashkil etib, asosan motam marosimlari bilan bogʻliq holda ijro etiladi. Marsiyalar nafaqat badiiy-estetik qadriyat, balki ijtimoiy-psixologik jarayonlarni boshqarish vositasi sifatida ham xizmat qiladi. Xalqimizda qadimdan shakllangan yakkaxon ijro anʼanasi marsiyalarning eng muhim jihatlaridan biridir. Bu uslub orqali ijrochi shaxsiy iztiroblarini kuylash bilan birga, jamoaning umumiy dardini ifodalaydi, shu orqali marosimda birdamlik va tasalli muhiti yuzaga keladi.

Bu janrni oʻrganish ikki asosiy yoʻnalishda dolzarbdir: birinchidan, folklorshunoslik doirasida marsiyalarning ohangiy, poetik va ijroiyl xususiyatlarini tahlil qilish, ikkinchidan, ularning psixologik va pedagogik funksiyalarini aniqlash. Shu yoʻsinda yakkaxon ijroning emotsional kuchi, uning jamiyatdagi birdamlikni mustahkamlashdagi oʻrni hamda ruhiy yengillik beruvchi mexanizmlarini ochib berish bugungi ilmiy izlanishlarning markazida turibdi. Yakkaxon ijro oʻzining matn va kuy jihatidan erkinligi, emotsional ifoda kuchi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, marosim jarayonida ijro etilgan marsiyalar jamoa ishtirokchilari uchun ruhiy tasalli, xotira uygʻotish va his-tuygʻularni boshqarish vazifasini bajaradi. Shu bois folklor marsiyalaridagi yakkaxon ijro ijtimoiy-psixologik jihatdan muhim fenomen sifatida qadrlanadi.

Xalq ogʻzaki ijodini ilmiy tadqiq etish va uni pedagogik, psixologik hamda madaniy kontekstlarda oʻrganish zaruriyati ortib bormoqda. Marsiyalarning yakkaxon ijro anʼanalarini tahlil qilish nafaqat folklorshunoslik uchun, balki yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash, ularning maʼnaviy olamini boyitish hamda jamiyatda birdamlikni kuchaytirish uchun ham muhimdir²⁶.

ADABIYOTLLAR SHARHI

Oʻzbek xalq musiqiy folklorida marsiyalar ayniqsa yakkaxon ijro anʼanalari janrning badiiy-poetik tuzilishi, ohangiy model va emotsional taʼsir mexanizmlari

²⁶ Давлатов Т. Оʻzbek xalq musiqa ijodi: Oʻquv qoʻllanma. Namangan: NamDU, 2023. 249 b.

nuqtayi nazaridan bir necha yoʻnalishda yoritilgan. Davlatovning oʻzbek xalq musiqa ijodi qoʻllanmasida marosim qoʻshiqlari tarkibida marsiyaning shakl-mazmun birliklari, recitativga yaqin intonatsiyalar, pauza va choʻzilishlarning yigʻi belgisi sifatida tutgan oʻrni aniq tasniflanadi; muallif yakkaxon ijroda improvizatsionlik kuchli ekanini, bu esa ijrochining shaxsiy iztirobini jamoaviy xotira bilan bogʻlashini koʻrsatadi²⁷. Nurmatov va Yoʻldosheva darsligida xalq musiqasining marosimiy qatlamlari, kuy-matn uygʻunligi hamda ijro odobining tarixiy ildizlari izchil bayon qilinadi; marsiya mazmunini ochishda vokal burilishlar va lad-ohang qatlamining hissiy koʻtarilish-tushish i asosiy vosita sifatida talqin etiladi²⁸.

Zamonaviy ilmiy maqolalarda janrning umumiy konturlari kengaytiriladi: Mirshoyev oʻzbek musiqiy folklorining janr tizimini sharhlab, motam-marsiya turkumini funksional jihatdan marosim ssenariysi va ijtimoiy rollar bilan bogʻlaydi; bu yondashuv yakkaxon ijroning kommunikativ yukini shaxsiy ovoz orqali kollektiv birdamlik va katarsisni yuzaga keltirishni yanada yaqqolroq koʻrsatadi²⁹. Markaziy Osiyo milliy kuy tarixi boʻyicha tadqiqotlarda esa qadim turkiy anʼanalarda marsiya izlari taʼkidlanib, baxshichilik maktablarida motamga doir ohanglar saqlanib qolganligi qayd etiladi; bu kuzatuvlar marsiyaning tarixiy davomiyligi va marosimiy funktsiyalarini keng mintaqaviy kontekstda asoslaydi³⁰.

Adabiyotshunoslikda marsiya-elegiya kesishmasi ham yoritilgan: Jahon va oʻzbek sheʼriyatida marsiya-elegiya tipologiyasi qiyosiy tahlil qilinib, semantik yadroning barqarorligi koʻrsatiladi; folkloriy marsiya matni bilan musiqiy intonatsiya oʻrtasidagi uygʻunlik yakkaxon ijroning hissiy diapazonini kengaytirishi qayd etiladi³¹. Shuningdek, folklorshunoslik va etnografiya boʻyicha oʻquv qoʻllanmalarda motam marosimlari tarkibiy unsurlari, ijrochi-auditoriya muloqoti va janrning tarbiyaviy-maʼnaviy vazifalari tizimli tarzda berilgan boʻlib, bu manbalar yakkaxon marsiya ijrosining ijtimoiy-psixologik mazmunini metodik asoslar bilan mustahkamlaydi³². Umuman olganda, mavjud adabiyotlar yakkaxon ijroni marsiyaning shaxsiy ovoz jamoaviy xotira katarsis uchburchagi sifatida talqin etadi; keyingi bosqichda esa akustik-fonetik tahlillar, hududlararo

²⁷ Давлатов Т. Оʻzbek xalq musiqa ijodi: Oʻquv qoʻllanma. Namangan: NamDU, 2023. 249 b.

²⁸ Нурматов Х., Йўлдошева Н. Оʻzbek xalq musiqa ijodi. Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 2007. 232 b.

²⁹ Миршоев У.М. Узбекский музыкальный фольклор и его жанровая структура // Образование и наука без границ. 2021

³⁰ Эрматов М. История национальных мелодий Средней Азии // Вестник науки и образования. 2024.

³¹ Karamatova Z. Jahon va oʻzbek sheʼriyatida elegiya hamda marsiya janrining tipologik xususiyatlari // OʻzMU xabarleri (ACTA NUUZ), 2023.

³² Murodova M. Folklor va etnografiya: Oʻquv qoʻllanma. Toshkent: Aloqachi, 2008. 100 b.

ijro uslublarni empirik solishtirish va psixometrik koʻrsatkichlar (hissiy regulatsiya, birdamlik indeksi) bilan boyitish zarurati yuzaga chiqadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Yakkaxon ijro anʼanalari matn va ohang uygʻunligi, emotsional taʼsir kuchi hamda ijtimoiy vazifalari nuqtayi nazaridan koʻrib chiqildi. Shu jarayonda musiqiy folklor boʻyicha mavjud darsliklar, qoʻllanmalar, maqolalar va monografiyalar solishtirildi, undagi asosiy gʻoyalar umumlashtirildi.

Empirik qism sifatida mavjud yozma va audio manbalardagi marsiyalar misol tariqasida koʻrib chiqildi. Ulardagi vokal xususiyatlar, intonatsion belgilar, ohangiy takrorlar va semantik qatlamlar aniqlanib, umumiy jihatlar ajratib olindi. Shuningdek, mazkur janrning ijtimoiy-psixologik funksiyalariga alohida eʼtibor berilib, marosimiy jarayonlardagi birdamlik, his-tuygʻularni boshqarish va xotirani mustahkamlash kabi vazifalari izchil yoritildi.

Metodologik jihatdan izlanishlar qiyosiy va tahliliy yondashuvlar asosida olib borildi. Marsiyalarning hududiy farqlari, ularning mazmuniy barqarorlik va oʻzgaruvchanlik xususiyatlari, shuningdek, yakkaxon ijro orqali yuzaga keladigan emotsional samara umumiy xulosalar shaklida jamlandi. Shu tariqa, folklor marsiyalarining badiiy va ijtimoiy mazmuni yaxlit holda yoritildi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Folklor marsiyalarida yakkaxon ijro ohang va matn uygʻunligi asosida shakllanib, emotsional kuchning tabiiy ifodasi sifatida maydonga chiqadi. Kuylash jarayonida choʻzma intonatsiyalar, takroriy ohanglar va dramatik pauzalar iztirobni kuchaytiradi hamda marosim ishtirokchilarida birdamlik hissini uygʻotadi. Yakkaxonlikning asosiy xususiyati shundaki, u ijrochining shaxsiy hissiyotini jamoaviy ong bilan bogʻlaydi, shu orqali marosimda umumiy ruhiy muhitni boshqaradi.

Marsiyalarda qoʻllaniladigan lingvopoetik vositalar – qaygʻu, yoʻqotish, xotira va tasalli motivlari – musiqiy intonatsiyalar bilan uygʻunlashib, tinglovchilar ongida kuchli hissiy taʼsir uygʻotadi. Ohangiy takrorlar va ovozning turlicha burilishlari yigʻi ifodasi bilan uygʻunlashib, motam marosimida ruhiy yengillikni taʼminlashga xizmat qiladi. Shu tarzda yakkaxon ijro faqat musiqiy estetik hodisa emas, balki psixologik jihatdan ham muhim vosita sifatida namoyon boʻladi.

Marosimiy jarayonlarda kuzatilgan eng muhim jihatlardan biri – yakkaxon marsiya birdamlikni mustahkamlash funksiyasini bajarishi. Ijro jarayonida tinglovchilar oʻz his-tuygʻularini birlashgan holda kechiradi, yigʻi va kuy orqali emotsional muloqot yuzaga keladi. Bu jarayon yoʻqotish fojeasini yengilroq qabul

qilishga, xotirani jonlantirishga va ijtimoiy birlashuvni kuchaytirishga yordam beradi.

Yakkaxon marsiya ijrosi badiiy va ijtimoiy funksiyalarning uygʻunlashgan shakli boʻlib, unda ijrochi ovozi shaxsiy iztirob va jamoaviy tajribani birlashtiruvchi ramz vazifasini bajaradi. Shu jihatdan marsiyalar xalq musiqiy merosida nafaqat estetik qadriyat, balki jamiyat ruhiy hayotini tartibga soluvchi muhim unsurlardan biri sifatida qaraladi.

XULOSA

Folklor marsiyalarida yakkaxon ijro badiiy va ijtimoiy-psixologik jarayonlarning uygʻunlashgan shakli sifatida koʻzga tashlanadi. Yakkaxonlikka xos choʻzma intonatsiyalar, takroriy ohanglar va dramatik pauzalar iztirobning tabiiy ifodasi boʻlib, ular orqali shaxsiy hissiyotlar jamoaviy xotira bilan birlashadi. Bu jarayon marosim ishtirokchilari uchun emotsional yengillik yaratadi va birdamlik ruhini kuchaytiradi.

Lingvopoetik qatlamda qaygʻu, yoʻqotish va tasalli motivlari musiqiy intonatsiyalar bilan uygʻunlashib, marsiyaning kuchli taʼsir mexanizmini yuzaga keltiradi. Shu yoʻsinda yakkaxon ijro nafaqat estetik qadriyat, balki jamiyat ruhiy hayotini boshqaruvchi ijtimoiy omil sifatida ham namoyon boʻladi.

Yigʻilgan dalillar shuni koʻrsatadiki, marsiyalar xalq musiqiy merosida birdamlikni mustahkamlash, his-tuygʻularni boshqarish va yoʻqotish fojeasini yengillashtirish kabi vazifalarni bajaruvchi koʻp qirrali hodisadir. Shu bois, yakkaxon marsiya ijrosini ilmiy va madaniy jihatdan chuqur oʻrganish milliy merosni asrab-avaylash, yoshlar ongiga qadriyatlarni singdirish hamda jamiyatda maʼnaviy muvozanatni taʼminlash uchun zarurdir.

ADABIYOTLAR:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "Madaniyat va sanʼat sohasini yanada rivojlantirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida"gi Qarori, PQ-112-son, 2022-yil 2-fevral.
2. Davlatov T. Oʻzbek xalq musiqa ijodi: Oʻquv qoʻllanma. Namangan: NamDU, 2023. 249 b.
3. Davlatov T. Oʻzbek xalq musiqa ijodi: Oʻquv qoʻllanma. Namangan: NamDU, 2023. 249 b.
4. Nurmatov X., Yoʻldosheva N. Oʻzbek xalq musiqa ijodi. Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 2007. 232 b.
5. Миршоев У.М. Узбекский музыкальный фольклор и его жанровая структура // Образование и наука без границ. 2021

6. Эрматов М. История национальных мелодий Средней Азии // Вестник науки и образования. 2024.

7. Karamatova Z. Jahon va o'zbek she'riyatida elegiya hamda marsiya janrining tipologik xususiyatlari // O'zMU xabarlari (ACTA NUUz), 2023.

8. Murodova M. Folklor va etnografiya: O'quv qo'llanma. Toshkent: Aloqachi, 2008. 100 b.